رابطه بین شهرک‌های صنعتی با توسعه فضایی در استان ایلام

دکتر جمیله توکلی‌نیا */ علیرضا نعمتی**

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۸۷/۰۷/۱۵
تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۸۷/۰۱/۱۸

چکیده:

بخش صنعت در سازماندهی فضایی کشور و رشد و توسعه منطقه‌ای کمتر نقش خلاقی را ایفا کرده است. این بخش به جای توجه به کانون‌های توسعه به سمت قطب های صنعتی حرکت کرده است. با ایجاد شهرک های صنعتی در ایلام که با استقرار آنها در شهرستان ایلام (که مرکز استان است)، نوعی عدم تعادل فضایی در سطح منطقه شکل گرفت که با تداوم احداث شهرک های صنعتی، هدف آن بود که توسعه فضایی در استان ایلام به سمت تعادل و توازن حرکت کند. شهرک های صنعتی یکی از مهم ترین اشکال استقرار صنعت در فضا به شمار می‌روند. مقایسه تطبیقی در سطح استان در دو مقطع زمانی تأثیر فعالیت‌های صنعتی در شکل شهرک را آشکار می‌سازد و آثار متفاوت اقتصادی، اجتماعی و فضایی ناشی از آن را به نمایش می‌گذارد. لذا این پژوهش با بهره‌گیری از داده‌های مربوط به هفت شهرک صنعتی و نود و هشت واحد تولیدی فعال به بررسی نسبتاً دقیق مبتنی بر پرسشنامه در مورد شهرک‌های صنعتی استان می‌پردازد. برای تأثیر شهرک‌های صنعتی بر توسعه فضایی در استان ایلام اطلاعات مربوط به نوزده شاخص اقتصادی، اجتماعی و کالبدی قبل و بعد از احداث شهرک های صنعتی مورد مقایسه قرار گرفته که بتوان به وسیله این شاخص‌ها اثرات شهرک‌های صنعتی را در توسعه فضایی استان با استفاده از آزمون های آماری t[1] و f[2] مورد سنجش قرار داد و این نوزده شاخص در راستای تغییر در الگوی سکونت و ساخت و ساز، تغییر در ارتباطات (شبکه ها – راه‌ها)، تغییر در مراکز فعالیت های اقتصادی می‌باشند. برای مقایسه زوجی و تحولات ایجاد شده بعد از احداث شهرک های صنعتی از آزمون t استفاده شده است، که از ۱۹ شاخص انتخاب شد. بعد از احداث شهرک های صنعتی در ۱۸ شاخص در سطح اطمینان ۹۵ درصد معنی‌دار بوده، یعنی باعث ارتقاء شاخص‌های اقتصادی، اجتماعی و فضایی در سطح شهرستان ایلام شده است. به منظور مقایسه شهرستان ایلام با ٦ شهرستان دیگر استان از آزمون f در سطح اطمینان ۹۵ درصد استفاده شده و نتیجه‌ای که بدست آمد این بود که از ۱۹ شاخص در ١٤ شاخص اختلاف معنی دار بوده و باعث عدم تعادل ناحیه‌ای در سطح استان ایلام شده است که این مهم بین سالهای (۱۳۸۰-۱۳۷۰) بوده است.

* استادیار و عضو هیئت علمی دانشکده علوم زمین گروه جغرافیا دانشگاه شهید بهشتی.
** کارشناس ارشد رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری و کارشناس دفتر بودجه منطقه‌ای معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی ریاست جمهوری.

تعاریف: فضای جغرافیایی: فضایی در حال تغییر است که مرحله‌ای از دگرگونی را پشت سر گذارده و بر حسب ترکیب‌هایی که با عناصر دیگر درسیر تحول خود ایجاد می‌کند، یگانه و منحصر بفرد می‌باشد بگونه‌ای که در هیچ زمان و مکان دیگر وضعی مشابه تکرار نمی‌گردد.

برنامه‌ریزی فضایی یا آمایش سرزمین: طرح آمایش سرزمین، طرحی است که در چارچوب اهداف و سیاستهای کلی توسعه، سازماندهی فضای توسعه را پایه‌گذاری می‌نماید. نظر به اینکه آمایش سرزمین عموماً جنبه فضایی و مکانی فعالیتهای اقتصادی و اجتماعی را مورد بررسی قرار می‌دهد، به این لحاظ با برنامه‌ریزی فضایی رابطه‌ای نزدیک دارد.

صنعت: معمولاً شامل تولید مواد، تغییر شکل دادن، اتصال این قطعات تغییر شکل یافته به یکدیگر به منظور تولید یک قطعه مشخص و در نهایت مونتاژ این قطعات در جهت آماده نمودن تولید نهایی می‌باشد.

شهرک صنعتی: ناحیه صنعتی یا مجتمع کلان صنعتی است که از نظر خدمات شهری تا حدود زیادی متکی به شهر جداگانه‌ای نیست و خود اکثر امکانات سکونتی شامل مسکن، خدمات اجتماعی و رفاهی، عمران شهری، مراکز خرید را دارا می‌باشد.

کارگاه صنعتی: مکان ثابتی که در آن مجموعه‌ای از سرمایه و نیروی کار به منظور تولید یک یا چند محصمل صنعتی بکار گرفته شده است.

مقدمه

پیدایش صنعت به عنوان بخشی از فرآیند رشد و توسعه اقتصادی کشورها که از نیمه دوم قرن ۱۸ در بریتانیا آغاز شد و به شکل‌گیری روابط خاص تولیدی و تحول کمی و کیفی زیستگاه‌های انسانی منجر گردید و به تدریج امواج آن در جهان انتشار یافت. پیشرفتهای تکنولوژیکی و گسترش علوم دور تازه‌ای از فرآیند تولید، توزیع و تجارت، مصرف را در جهان رقم زد که خود به نوآوری‌ها و ابداعات جدید در بخش صنایع انجامید به گونه ای که امروزه کشورهای پیشرفته صنعتی با طی مراحل صنعتی شدن از نتایج سودمند روابط متقابل تحولات تکنولوژیکی، تقسیم کار ملی و بین المللی و تحولات تجارت جهانی سود جسته و تغییرات ساختاری در بدنه اقتصادی خود به وجود آورده اند و به عبارت دیگر در کوتاه مدت (کمتر از سه قرن) به رشد و توسعه صنعتی دست یافته‌اند.

در ایران نیز مانند بسیاری از کشورهای در حال توسعه رویکرد اصلی برنامه‌های توسعه اقتصادی – اجتماعی، توسعه صنعتی در چارچوب طرح‌های آمایش سرزمین و طرح‌های جامع منطقه‌ای است

کشورهای در حال توسعه هرچند که با تأخیر به جریان رشد صنعتی شدن پیوسته‌اند ولی برای تفوق بر مشکلات حاصل از توسعه نیافتگی حرکت به سوی صنعتی شدن را هدف اصلی خود قرار داده و برنامه‌های توسعه اقتصادی- اجتماعی کشور را بر پایه رشد بخش صنعت و افزایش تولید که منجر به افزایش درآمد ملی می‌شود قرار داده اند.

در ایران نیز مانند بسیاری از کشورهای در حال توسعه رویکرد اصلی برنامه‌های توسعه اقتصادی – اجتماعی، توسعه صنعتی در چارچوب طرح های آمایش سرزمین و طرح‌های جامع منطقه‌ای است به

گونه‌ای که در سند چشم انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱٤۰٤ هجری شمسی که از سوی مقام معظم رهبری به رییس جمهور محترم وقت ابلاغ شده است در بخش امور اقتصادی تحقق رشد اقتصادی با تأکید بر ایجاد اشتغال مولد و دستیابی به اقتصاد متنوع با بهره‌وری بالای عوامل تولید و گسترش فعالیت‌های اقتصادی از جمله صنعت توصیه شده است. از این رو باتوجه به سیاست صنعتی شدن و در پی اهدافی چون برنامه‌ریزی صنعتی به منظور توسعه منطقه‌ای، بهبود کیفیت تولید و جایگزینی منابع درآمد آفرین و افزایش بهره‌وری و بازدهی تولید با تأکید بر افزایش درآمد ملی دستیابی به اهداف پایداری محیط و تعادل منطقه‌ای، تکوین و توسعه شهرکهای صنعتی در دستور کار مسئولان و برنامه‌ریزان کشور قرار گرفته است.

در این مقاله قصد این را داریم که دریابیم احداث شهرک صنعتی در شهرستان ایلام تأثیر معناداری روی شاخص‌های اقتصادی، اجتماعی و کالبدی (که در نهایت فضایی نامیده می‌شود) دارند، و اگر چنین است این تحولات موجب شده است که شهرستان ایلام فاصله خود را با سایر شهرستان‌های استان بیشتر کند.

ضرورت پژوهش (طرح و بیان مسأله)

شهرک‌های صنعتی به دلایل ایجاد ارتباط زنجیره‌ای صنایع با توجه به اصل صرفه جویی‌های ناشی از مقیاس و بهبود و افزایش تولیدات، کنترل آلودگی‌های محیطی و جلوگیری از توسعه نامطلوب شهری باتوجه به ساماندهی فعالیت / جمعیت / در فضا و ایجاد تعادل در توسعه منطقه ای بر اساس پایداری اقتصادی و بوم شناختی از اهمیت زیادی برخوردارند. با احداث شرکت شهرک‌های صنعتی ایران از سال ۱۳٦٤ (وزارت صنایع ۱۳۷۵ ص ۱)[۳] طی دو دهه اخیر روند رو به تزایدی در افزایش تعداد واحدهای صنعتی و تغییر چهرهای شهرهای بزرگ، میانی و کوچک را شاهد هستیم که پیامدهای آن به شکل توسعه فضایی شهرها، افزایش تردد و ارتباطات منطقه‌ای، ملی تغییر سطح اشتغال در منطقه و تغییر ساختاری و کارکردها شهرها بروز نموده است. بنابراین باتوجه به اهمیت ایجاد و فعالیت شهرکهای صنعتی که به طور مستقیم و غیرمستقیم در تغییرات جمعیت و اشتغال منطقه تاثیر گذار است بی‌وجهی به مکان‌ابی و مکان گزینی صحیح آن می‌واند مشکل آفرین باشد. شکل گیری و استقرار این مراکز اگر فقط از قوانین مربوط به روابط سلطه و تاثیرپذیری از گروههای قدرت شامل نیروهای دولتی، طبقات ممتاز و گروه‌های فشار نخبگان جدید و سرمایه داران جویای سود پیروی نماید می‌تواند خسارات جبران ناپذیری را در عدم تعادلهای منطقه‌ی بوجود آورد.

باتوجه به اهمیت ایجاد و فعالیت شهرک‌های صنعتی که به طور مستقیم و غیرمستقیم در تغییرات جمعیت و اشتغال منطقه تأثیرگذار است بی‌توجهی به مکان‌یابی و مکان‌گزینی صحیح آن می‌تواند مشکل‌آفرین باشد

به این جهت در این تحقیق با هدف شناخت نیروهای تاثیرگذار سعی بر آن است که روشن کنیم که احداث شهرک صنعتی شهرستان ایلام تاثیر معناداری بر شاخصهای اقتصادی، اجتماعی و کالبدی (که در نهایت تحولات فضایی نامیده می‌شود) دارند و اگر چنین است این تحولات موجب شده است که

شهرستان ایلام فاصله خود را با سایر شهرستانهای استان بیشتر کند که با شکل‌گیری نظام اقتصادی منطقه و آثار حاصل از عملکرد صنعتی سعی بر آن است تا به سوال اصلی پاسخ داده شود.

نقش و جایگاه شهرکهای صنعتی در دو دهه گذشته نسبت به توسعه و تعادل فضایی استان ایلام چیست؟

لذا با عنایت به سئوال اصلی در چارچوب بررسی روابط فیمابین صنایع و شهرهای استان ایلام و شکل‌گیری شهرکها، مورد بررسی قرار می‌گیرند. آثار حاصل از فعالیت آنها براساس اهداف تعریف شده اولیه و میزان حصول به اهداف برای اثبات فرضیه زیر بررسی و تحلیل می‌شوند.

فرضیه: شکل‌گیری، راه‌اندازی و فعالیتهای شهرک صنعتی شهرستان ایلام با توجه به اصل تمرکز گرایی موجب تحولات فضایی و عدم تعادلهای ناحیه‌ای در سطح استان ایلام شده است.

بررسی آماری

جامعه آماری شامل شهرک صنعتی شهرستان ایلام با ۶۹ واحد فعال صنعتی با روشهای آمار پارامتری[۴] و ناپارامتری[۵] انجام گرفته است.

در این تحقیق از روش پیمایش (مشاهده پرسشنامه و مصاحبه) و روش مطالعات اسنادی و تحلیل آن از طریق آزمون‌های t و f استفاده شده است و اطلاعات گردآوری شده با روشهای آمار پارامتری و ناپارامتری در سطح شهرک صنعتی شهرستان ایلام با ۶۹ واحد فعال صنعتی مورد تحلیل قرار گرفته است.

نحوه جمع‌آوری اطلاعات به این طریق بوده که از طریق تکمیل پرسشنامه‌ها اطلاعات مربوط به موقعیت جغرافیایی شهرکها، وضعیت تولید، اشتغالزایی، مواد اولیه محصولات تولیدی، حقوق و دستمزد کارگران و کارکنان و..... بدست آمده است. برای شناسایی و مشخص کردن اثرات شهرک صنعتی شهرستان ایلام ۱۹ شاخص در بخشهای اقتصادی، اجتماعی و کالبدی یا فیزیکی انتخاب شد، علت انتخاب این شاخص‌ها آن بود که، بتوانیم تحول فضایی را بسنجیم و اینکه این تحول باعث عدم تعادل ناحیه‌ای در سطح استان شده است. معیارهای توسعه فضایی عبارتند از: ۱- تغییر در الگوی سکونت و ساخت و ساز ۲- ارتباطات (شبکه ها، راهها) ۳- مراکز فعالیتهای اقتصادی، نظام روابط اقتصادی – ساماندهی یا بهتر بگوییم سازماندهی این سه جریان را برنامه‌ریزی فضایی می‌نامند. برای تحقق این سه بخش ۱۹ شاخص انتخاب شد که هم در راستای این جریان و هم ارتباط مستقیمی با شهرک‌های صنعتی داشته باشند. شاخص نوزدهگانه عبارتند از: ۱- تراکم راه فرعی و اصلی ۲- تراکم راه روستایی ۳- ضریب نفوذ تلفن ثابت ٤- ضریب نفوذ تلفن همراه ۵ – نرخ رشد شهرنشینی ٦- تراکم در کلاس در مقطع ابتدایی ۷- تراکم در کلاس در مقطع راهنمایی ۸- تراکم در کلاس در مقطع متوسطه ۹- تراکم جمعیت ۱۰- نسبت دانش آموزان فنی و حرفه ای و کارو دانش به کل دانش آموزان مقطع متوسطه ۱۱- نسبت تسهیلات پرداختی بانکها به بخش صنعت به کل تسهیلات ۱۲- نسبت اعتبارات عمرانی فصل صنایع به کل اعتبارات عمرانی استان ۱۳- نسبت سپرده‌گذاری بخش صنعت به کل سپرده‌گذاری‌ها ١٤- نسبت شاغلین بخش صنعت به کل شاغلین بخشها ۱۵- نسبت شاغلین صنعت ساخت به کل بخش صنعت ١٦- نسبت

شرکتهای حمل و نقل کالا به کل شرکتهای حمل و نقل ۱۷- نسبت ساختمانهای سه طبقه و بیشتر به کل ساختمانهای احداث شده ۱۸- تعداد جمعیت به تعداد شعب بانک۱۹- میزان آموزش‌های فنی‌وحرفه‌ای غیررسمی به ازای یک نفر جمعیت فعال.

همانطور که ملاحظه می‌شود شاخص‌های نسبت ساختمانهای سه طبقه و بیشتر به کل ساختمانهای احداث شده، اعتبارات عمرانی فصل صنایع، نرخ رشد شهرنشینی در راستای تغییر در الگوی سکونت و ساخت و ساز بوده، و شاخص‌های تراکم راه فرعی و اصلی، تراکم راه روستایی، ضریب نفوذ تلفن ثابت، ضریب نفوذ تلفن همراه در راستای بخش ارتباطات (شبکه‌ها و راهها) بوده و شاخص های نسبت شرکتهای حمل و نقل کالا به کل شرکتهای حمل و نقل، نسبت اشتغال بخش صنعت به کل اشتغال، نسبت اشتغال صنعت ساخت به کل بخش صنعت، نسبت جمعیت به تعداد شعب بانک، نسبت تسهیلات پرداختی به بخش صنعت به کل تسهیلات همگی در راستای بخش مراکز فعالیتهای اقتصادی و نظام روابط اقتصادی می‌باشند. در واقع شاخص‌های انتخاب شده در راستای شهرکهای صنعتی و توسعه فضایی می‌باشند و برای اثبات فرضیه از آزمون‌های t و f استفاده شده است.

مبانی نظری: نظریات استفاده شده در این مقاله توسعه پایدار و برنامه ریزی منطقه‌ای است که در چارچوب زیر تعریف می شوند:

۱ – توسعه پایدار: غالباً به مثابه فرایندی از توسعه تعریف می شود که نیازهای نسل کنونی را تأمین کند، بدون این که توانایی نسل‌های آینده برای رفع نیازهایشان را به مخاطره اندازد.

عناصر اصلی نظام توسعه پایدار عبارتند از: ۱- پایداری اجتماعی ۲- پایداری اقتصادی ۳- پایداری بوم شناختی ٤- پایداری مکانی فضایی ٥- پایداری فرهنگی ٦- پایداری مدیریت

توسعه پایدار به عنوان توسعه‌ای متناسب با شان انسان و طبیعت مفهوم جدیدی بود که به ویژه از اواسط دهه ۱۹۷۰ آشکارتر شد و همانگونه که ولفگانگ زاکس گفته است (توسعه بدون پایداری و پایداری بدون توسعه وجود نخواهد داشت) و این بیانگر پیوند نوین است توسعه از طریق این پیوند، شادابی و سرزندگی دوباره یافته است.

عناصر اصلی نظام توسعه پایدار عبارتند از : ۱- پایداری اجتماعی ۲- پایداری اقتصادی ۳- پایداری بوم شناختی ٤- پایداری مکانی فضایی ٥- پایداری فرهنگی ٦- پایداری مدیریت

عاملان توسعه پایدار عبارتند از: ۱- دولت‌ها ۲- سازمان‌های بین‌المللی ۳- سازمان‌های غیردولتی

۲ – نظریه رشد و توسعه منطقه‌ای: نظریه‌های توسعه منطقه‌ای در دو دسته کلی طبقه‌بندی می‌شوند دسته اول نظریه‌های رشد بخشهای اقتصادی و پایه اقتصادی و برای دسته دوم نظریه‌های قطب رشد مطرح می باشند.

۱-۲- رشد بخش‌های اقتصادی: بر پایه برنامه ریزی اقتصادی و استفاده از مدل‌های اقتصاد کلان می‌باشند. این نظریات برای توسعه منطقه‌ای به رشد اقتصادی منطقه متکی هستند و منطقه را همانند یک کشور فرض می‌کنند و متغیرهای کلان اقتصادی مانند پس انداز، سرمایه گذاری، موجودی سرمایه

صادرات و واردات را مورد بررسی قرار داده و در نهایت بخشهای اقتصادی کشاورزی، صنعتی و خدمات را مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهد.

منطق توسعه منطقه‌ای در نظریات بر پایه رشد بخش‌های اقتصادی را به شرح زیر می‌توان تعبیر کرد: عوامل اصلی رشد اقتصادی در منطقه، انباشت سرمایه، منابع جدید، رشد نیروی کار و پیشرفت فناوری است برای آنکه سیرمنطق فوق واقعیت یابد نظریه بخش که با استفاده از تجربه کشورهای اروپایی افزایش درآمد سرانه در منطقه را مرتبط با تخصیص مجدد منابع از بخش اول (کشاورزی) به بخش‌های دوم و سوم (صنعت و خدمات) می‌داند نشان می‌دهد. که با افزایش درآمد تقاضای بیشتری برای تولیدات بخشهای دوم و سوم نسبت به بخش اول بوجود می‌آید که سرانجام موجب پیشرفت بیشتر بهره‌وری و دستمزد و اشتغال در آنها نسبت به کشاورزی خواهد شد. لذا توسعه منطقه‌ای با سیاست‌های درون نگر از مناطق با استعدادهای کشاورزی آغاز شده و با بهبود حمل و نقل و تخصص و رشد تجارت بستر پیدایش و رشد شهرها را فراهم می‌کند و با تامین مطمئن مواد غذایی آنها، کانونهای صنعتی با بهره وری بالا گسترش یافته و عاقبت با بهره‌وری باز هم بیشتر، گروه فزاینده‌ای به تولید خدمات و مصارف منطقه‌ای و نیز صادرات خارج منطقه می‌پردازد.

۲-۲- پایه اقتصادی: این نظریه اقتصاد منطقه را بنابه تعریف به دو بخش پایه یا صادرات خدمات یا ناپایه تقسیم می‌کند: بخش پایه یا صادرات شامل تمام فعالیتهایی است که بازار نهایی آنها را در خارج منطقه است و منجر به صدور کالا یا خدمات می‌شود. بخش ناپایه شامل آن قسمت از فعالیتهای اقتصادی منطقه است که بازار نهایی آنها درون منطقه است و برای مصرف داخلی کالا یا خدمات تولید می‌کند. در نتیجه کل فعالیتهای اقتصادی منطقه برابر مجموعه بخش پایه و بخش خدمات است.

۲-۳- قطب رشد: از میان تمامی مفاهیمی که برای توسعه فضایی مطرح شده است قطب رشد گیرایی و استفاده بیشتری در ادبیات توسعه داشته. تکوین این نظریه را می‌بایست در درک اهمیت فضا در توسعه منطقه‌ای پیگیری کرد. رشته‌های جغرافیایی اقتصادی و اقتصاد فضا بیش از دیگر رشته‌ها، به این درک کمک می‌کند. نظریه مکان‌یابی صنایع هزینه‌های حمل و نقل مواد خام به کارخانه ها و محصولات به بازار مصرف را همراه با مزیت مکانی در بهای نیروی کار و استفاده از صرفه جویی تجمع را به دنبال داشته است، اقتصاددان فرانسوی با نام «پرو»[۶] از واژه قطب رشد استفاده کرد. او گفت رشد در همه جا و در یک زمان پدیدار نمی‌شود. بلکه در نقاط یا قطب رشدی با شدتهای متفاوت پدیدار شده و از طریق کانالهای گوناگون با اثرات نهایی متغیری بر تمام اقتصاد تسری می‌یابد. قطب رشد مورد نظر پیرو مفهومی غیر جغرافیایی بود تا اینکه «بودویل»[۷] در بعد فضایی دادن به قطب رشد آن را مجتمعی از فعالیت ها تعبیر کرد و آن را برای القاء رشد به مناطق عقب مانده و پیوند آنها با نظام شهری راهبرد آمایش مناسب دید.

مروری بر پژوهش‌های انجام شده

در خصوص مزایا و معایب شهرکهای صنعتی مطالعات و پژوهشهای فراوان صورت گرفته است. از جمله شهرک‌های صنعتی ابزاری برای صنعتی شدن نوشته دبلیوبردو[۸] در سال ۱۹۶۰ و تحقیقات انجام

شده در ارتباط با شهرکهای صنعتی در ایران در قالب کتاب و رساله دانشگاهی ارائه شده است از جمله کتاب "مکان‌یابی و کارایی پروژه صنعتی" نوشته آقای محمدپولادوند در سال ۱۳٦۵ و کتاب "مکان گزینی واحدهای صنعتی" نوشته دکتر محمدتقی رضویان در سال ۱۳۷٦ و رساله دکترای "تاثیر اقتصادی- فضایی شهرکهای صنعتی منطقه تهران بزرگ" دکتر جمیله توکلی‌نیا در سال ۱۳۷۹. در استان ایلام چگونگی ایجاد شهرکها براساس نیازها و تقاضای هر شهرستان و پیگیری مقامات محلی انجام گرفته است، به علت دیر شروع شدن فعالیتهای اقتصادی در استان بیشتر واحدهای صنعتی به دلیل تقاضای متقاضیان ایجاد گردید و به دلیل کم‌رنگ بودن صنعت در استان در گذشته هرگونه فعالیت در این بخش توجیه‌پذیر و مفید کلمه گردیده است. مطالعات صورت گرفته شامل پایان‌نامه کارشناسی ارشد محمد همتی در سال ۱۳۷٦، بررسی موانع و مشکلات سرمایه‌گذاری صنعتی با تاکید بر موانع و مشکلات اداری در استان ایلام، بررسی مسائل و مشکلات واحدهای صنعتی استان ایلام نوشته علی سایه میری در سال ۱۳۸۰، انجام شده است.

تحلیل مختصری از وضعیت صنعت در استان ایلام

شکل هندسی استان ایلام به صورت متوازی الاضلاعی است که قطر طولی آن حدود ۲۸۰ کیلومتر و قطر عرضی آن حدود ۸۰ کیلومتر می باشد. این استان با ۲۰۱۳۳ کیلومتر مربع وسعت حدود ۱/۲ درصد مساحت کشور را به خود اختصاص داده است. براساس آخرین سرشماری نفوس و مسکن کشور در سال ۱۳۸۵، استان دارای ۸ شهرستان، ۱۹ بخش، ۱۹ شهر، ۳۹ دهستان و

استان ایلام از نظر صنعتی بسیار عقب مانده است. این استان به دلیل دورافتادگی و محرومیت حاکم بر آن، قبل از پیروزی انقلاب اسلامی، نصیبی از موج‌های توسعه صنعتی که در دهه‌های چهل و پنجاه در کشور آغاز گردید، نداشت

۷۵۳ آبادی دارای سکنه است. کل جمعیت استان در این سال ۵٤۵۷۸۷ نفر بوده که ۰/۷۷ درصد جمعیت کشور را تشکیل می‌دهد و کمترین جمعیت را در بین استان‌های کشور دارا می‌باشد تراکم نسبی جمعیت در هر کیلومترمربع ۲۷ نفر می‌باشد. استان ایلام از نظر صنعتی بسیار عقب مانده است. این استان به دلیل دورافتادگی و محرومیت حاکم بر آن، قبل از پیروزی انقلاب اسلامی، نصیبی از موج‌های توسعه صنعتی که در دهه‌های چهل و پنجاه در کشور آغاز گردید، نداشت و در دوره پس از انقلاب نیز توسعه صنعتی آن عمدتاً محدود به ایجاد تعدادی واحدهای کوچک مقیاس بوده است. براساس سرشماری کارگاه‌های صنعتی کشور تعداد واحدهای تولیدی ۱۰ نفر شاغل و بیشتر که زمینه مساعدی برای تبدیل فرصت‌های شغلی به شغل پایدار و مولد دارند و همچنین از لحاظ پرداخت بیمه، قانون کار و سایر مزایا بسیار ناچیز است به طوری که در جدول شماره یک مقایسه تعداد کارگاه‌های استان را با کل کشور ملاحظه می‌شود. (جدول شماره ۱)

کل میادین نفتی کشور تا پایان سال ۱۳٦۵، ۲۲ میدان نفتی بوده که ۲ میدان به اسامی چشمه خوش و دهلران در قلمرو استان ایلام قرار دارند.

جدول شماره ۱. مأخذ: سرشماری کارگاه‌های صنعتی، سال ۱۳۸۱ کل کشور

عنوان	۱۰ نفر شاغل	۱۰-۱۹ نفر شاغل	۲۰-۲۹ نفر شاغل	۳۰-۳۹ نفر شاغل	۴۰-۴۹ نفر شاغل	۵۰-۹۹ نفر شاغل	۱۰۰-۴۹۹ نفر شاغل	۵۰۰۰-۹۹۹ نفر شاغل	۱۰۰۰ نفر و بیشتر
کشور	۱۶۶۴۹	۶۷۳۵	۳۲۹۳	۱۷۸۲	۱۰۲۶	۱۹۰۲	۱۶۱۹	۱۸۷	۱۰۵
استان	۲۶	۱۰	۶	۴	۳	۲	۱	صفر	صفر

میزان ذخایر قابل استحصال گاز از مخازن مستقل گاز در کشور حدود ۱۲۸ متر میلیون فوت مکعب تخمین زده می شود که بیش از ۱۲ متر میلیون فوت مکعب (معادل ۱۱ درصد) در استان ایلام می‌باشد. (طرح جامع استان ایلام، سال ۱۳۶۴)

در سند آمایش استان ایلام توسعه صنایع با اولویت صنایع شیمیایی و پتروشیمی باتوجه به چشم‌انداز توسعه فعالیت‌ها و صنایع مرتبط با بخش نفت و گاز در استان، صنایع تبدیلی و تکمیل کشاورزی، صنایع کانی غیرفلزی و صنایع تولید کالاهای مورد نیاز کشور عراق با توجه به موقعیت جغرافیایی استان آمده است. آخرین وضعیت شهرک‌های صنعتی به تفکیک شهرک صنعتی و سایر متغیرهای مورد نیاز به صورت خلاصه در جدول شماره دو آورده شده است.

بررسی مزیت نسبی استان ایلام

رشد و توسعه اقتصادی مناطق یک کشور یکی از مهمترین مباحث اقتصاد منطقه‌ای در دهه‌های اخیر محسوب می‌شود. به نحوی که بررسی رشد و توسعه مناطق به عنوان یکی از اهداف مهم دولت‌های محلی

جدول شماره ۲

ردیف	شهرک صنعتی	موقعیت جغرافیایی	سال تأسیس	مساحت (هکتار)	اراضی واگذار شده (هکتار)	تعداد کل واحدها	تعداد واحدهای فعال	فاصله تا اولین شهرک (کیلومتر)	فرصت های شغلی اشتغال در پروانه بهره برداری (نفر)	اشتغال موجود براساس تکمیل پرسشنامه (نفر)	توضیحات
۱	ایلام (ششدار)	N33°39/5946°,E .46°18/8441	۱۳۷۰	۱۱۰	۱۱۰	۱۲۴	۶۹	۹	۲۱۰۰	۸۶۷	
۲	مهران	N33°01/0349′-E.47°41/0086	۱۳۷۰	۱۰۰	۱۰	۱۷	۵	۱۳	۸۰	۳۷	
۳	دهلران	N32°38/2232′-E.47°19/7891	۱۳۷۰	۱۵۲	۲۸	۳۱	۱۲	۹	۲۷۵	۱۰۳	
۴	ایوان	N33°54/3529′-E.46°12/7998	۱۳۸۴	۸۰/۵	۱۹	۱۰	۴	۱۱	۶۷	۲۹	
۵	شیروان و چرداول (سرابله)	N33°45/4320′-E.46°37/7276	۱۳۸۲	۱۷	۳	۱۵	۸	۶	۸۳۰	۳۵۴	
۶	دره شهر	N33°04/8469′-E.47°29/3409	۱۳۸۴	۵۲	۶/۵			۱۱			۲۱ طرح در این شهرک در حال ساخت و تخصیص زمین است
۷	آبدانان	N32°54/3715′-E.47°34/0347	۱۳۸۴	۴۸/۴	۲			۹			۹ طرح در این شهرک در حال ساخت و تخصیص زمین است

جدول شماره ۳: وضعیت بخش‌ها و فعالیتهای اقتصادی به تفکیک شهرستانها با استفاده از ضریب مکانی در سال ۱۳۸۵

شهرستانها	بخش کشاورزی	بخش صنعت	بخش خدمات	کشاورزی-شکار-جنگلداری	شیلات	استخراج معدن	صنعت ساخت	آب - برق - گاز	ساختمان	عمده فروشی - خرده فروشی	هتل و رستوران	حمل و نقل و انبارداری	واسطه گری مالی	مستغلات اجاره	امور عمومی دفاعی	آموزشی	بهداشت مددکاری	سایر خدمات
ایلام	۰/۳	۱/۳	۱/۲	۰/۳	۰	۰	۱/۳	۱/۵	۱/۳	۱/۳	۱/۲	۱	۱/۵	۱	۱/۲	۱	۱/۳	۱/٤
ایوان	۰/۷	۱/۰۳	۱/۱	۰/۷	–	۱	۱/۲	۰/۵	۱/۰٦	۱	۰/۸	۱/۳	۱	۰/٦	۱	۱/۳	۰/۸	۰/۷
مهران	۱/٤	۰/۹	۰/۹	۱/٤	۰	٦	۰/۸	۰/۸	۰/۹	۰/۸	۱/۲	۰/۹	۰/۷	۱/۷	۰/۹	۰/۷	۰/۷	۱/۸
دهلران	۱/۵	۰/۷	۰/۹	۱/۵	۰	۲	۰/۷	۰/۹	۰/٦	۰/۷	۰/۸	۰/٦	۰/۷	۱/٤	۱/٤	۰/۹	۰/۷	۰/٤
دره شهر	۱/٦	۰/۹	۰/۸	۱/٦	۰	۰	۰/۷	۰/۷	۰/۹	۰/۷	۰/۲	۰/۸	۰/۸	۰/٤	۰/۵	۱	۰/۹	۰/۵
آبدانان	۱/۵	۰/٦	۰/۹	۱/۵	۰/۰۰٤	۰	۰/۷	۰/٦	۰/٦	۱	۰/٦	۰/۹	۰/۹	۰/٦	۰/۹	۱/۱	۱/۱	۰/٦
شیروان – چرداول	۱/۸	۰/۸	۰/۷	۱/۸	۰	۱	۰/۹	۰/٦	۰/۷	۰/٦	۰/٦	۱	۰/۵	۰/۵	۰/٦	۰/۸	۰/۹	۰/٤

مورد توجه قرار گرفته است. با مروری بر اقتصاد کشورهای مختلف مشخص می‌شود که برخی مناطق نسبت به مناطق دیگر دارای عملکرد اقتصادی بهتری هستند و در مقایسه با میانگین کشور رشد اقتصادی بالاتری دارند. این رشد فزاینده نسبی در فعالیت‌های مختلف و سیاستگذاری و برنامه‌ریزی منطقه‌ای، صحیح است. نادیده گرفتن استعدادها، توانایی‌ها و مزیت‌های نسبی هر منطقه در زمینه فعالیتهای اقتصادی باعث می‌شود که سرمایه گذاری‌ها متناسب با امکانات و ظرفیت‌های بالقوه مناطق صورت نگیرد و با وجود اجرای برنامه‌های متعدد توسعه ملی و منطقه‌ای همچنان روند توسعه نیافتگی مناطق ادامه یابد. بنابراین در صورتی که عوامل موثر بر رشد اقتصادی مناطق شناسایی شود و درک درستی از توانمندی و تنگناهای آن مناطق فراهم شود می‌توان زمینه ارتقاء سطح سیاستگذاری‌های مرتبط با مناطق تصمیم‌گیری درست و مبتنی بر آگاهی را برای سیاستگذاران ملی و محلی فراهم کرد. واقعیت های موجود در ایران نشان دهنده آن است که در مناطق مختلف کشور نابرابری‌هایی در امر تولید وجود دارد. بنابراین در این نوشتار سعی خواهد شد روند تولید ناخالص داخلی استان ایلام و مرکزیت نسبی استان را در بخش تولید مورد بررسی قرار دهیم: برای بررسی مزیت نسبی فعالیت‌های اقتصادی در استان‌ها از شاخص‌های مختلفی استفاده می‌شود که شاخص ضریب مکانی یکی از مهم‌ترین این شاخص‌ها می‌باشد. این شاخص مزیت نسبی فعالیتهای اقتصادی را مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهد. به منظور محاسبه این شاخص از ارزش افزوده بخش‌های مختلف در سال ۱۳۸۵ استفاده شده است در صورتی که ضریب محاسبه شده بزرگتر

ازیک باشد نشان می‌دهد که این فعالیت دارای مزیت نسبی در استان می‌باشد و فعالیت پایه‌ای محسوب می‌گردد و منجر به صدور کالا یا خدمات در آن بخش می‌شود و در صورتی که LQ[9] کوچکتر از یک باشد آن فعالیت غیر پایه است. به نحوی که فعالیتهای اقتصادی آن بخش دارای بازار داخلی بوده و کالا و خدمات تولیدی آن بخش برای مصارف داخلی منطقه است و در حقیقت به عنوان یک پشتیبان و حمایت کننده برای فعالیتهای پایه عمل می‌کنند. در جدول شماره ۳ ضریب مکانی بخش‌ها و فعالیت‌های مختلف را به تفکیک شهرستان‌ها ملاحظه نمایید.

جمع بندی و نتیجه‌گیری نهایی

در کشور ما همانند بسیاری از کشورهای در حال توسعه رویکرد اصلی برنامه‌های توسعه اقتصادی اجتماعی، توسعه صنعتی در چارچوب طرح آمایش سرزمین و طرحهای جامع منطقه‌ای است بگونه‌ای که در صنعت چشم انداز جمهور ی اسلامی ایران در افق ۱٤۰٤ هجری شمسی در بخش امور اقتصادی، تحقق رشد اقتصادی با تاکید بر ایجاد اشتغال مولد و دستیابی به اقتصاد متنوع با بهره برداری بالای عوامل تولید و گسترش فعالیتهای اقتصادی از جمله

جدول شماره ٤: مقایسه زوجی قبل و بعد از احداث شهرکهای صنعتی با استفاده از t آزمون با سطح اطمینان ۹۵ درصد و خطا ۰/۵۰

ردیف	عناوین شاخص‌ها	Sig	اختلاف معنی‌دار می‌باشد	اختلاف معنی‌دار نیست
۱	تراکم راه فرعی و اصلی	/۰۱۱	+	
۲	تراکم راه روستایی	۰/۰۱۳	+	
۳	ضریب نفوذ تلفن ثابت	/۰۰۰	+	
٤	ضریب نفوذ تلفن همراه	/۰۰۰	+	
۵	نرخ رشد شهرنشینی	۰/۰۱۰	+	
٦	تراکم دانش‌آموزان در مقطع ابتدایی	/۰۰۰	+	
۷	تراکم دانش‌آموزان در مقطع راهنمایی	/۰۰۰	+	
۸	تراکم دانش‌آموزان در مقطع متوسطه	/۰۰۰	+	
۹	تراکم جمعیت	/۱۳٦		-
۱۰	نسبت دانش‌آموزان فنی و حرفه‌ای	/۰۰۰	+	
۱۱	نسبت تسهیلات پرداختی بخش صنعت	/۰۰۰	+	
۱۲	نسبت اعتبارات عمرانی فصل صنایع	/۰۰۰	+	
۱۳	نسبت سپرده‌گذاری بخش صنعت به کل بخش‌ها	/۰۰۰	+	
۱٤	نسبت اشتغال بخش صنعت به کل اشتغال	/۰۰۰	+	
۱۵	نسبت اشتغال صنعت ساخت به بخش صنعت	/۰۰۰	+	
۱٦	نسبت شرکت‌های حمل و نقل کالا به کل شرکت‌ها	/۰۰۰	+	
۱۷	نسبت ساختمان‌های ۳ طبقه و بیشتر به کل ساختمان‌های احداث شده	۰/۰٤۲	+	
۱۸	نسبت جمعیت به تعداد شعب بانک	/۰۰۲	+	
۱۹	میزان آموزش‌های فنی و حرفه‌ای غیررسمی به ازای یک نفر جمعیت فعال	/۰۰۰	+	

صنعت توصیه شده است. از این رو با توجه به سیاست صنعتی شدن به منظور توسعه منطقه‌ای، تکوین و توسعه صنعت و شهرکهای صنعتی چه تاثیری بر اقتصاد کشور دارد و در این مقاله می‌خواهیم بدانیم که احداث شهرکهای صنعتی ایلام موجب ارتقاء شاخصهای اقتصادی، اجتماعی و کالبدی شده و همچنین این ارتقاء شاخص‌ها تاثیر معناداری بر توسعه فضایی ایلام داشته است. شکل‌گیری و راه‌اندازی و فعالیت شهرک صنعتی شهرستان ایلام از سال ۱۳۷۰ آغاز گردیده، با استفاده از ۱۹ شاخص اقتصادی، اجتماعی و کالبدی اثرات این شهرک را در جداول شماره ٤ و ٥ مورد بررسی قرار دادیم.

برای مقایسه زوجی قبل و بعد از شهرکهای صنعتی از آزمون T در سطح اطمینان ۰/۹۵ استفاده شد.

جدول شماره ٥: مقایسه شاخص‌های اقتصادی، اجتماعی و کالبدی بین شهرستان ایلام و سایر شهرستان‌ها

ردیف	شاخص	اختلاف معنی‌دار است	اختلاف معنی‌دار نیست	توضیحات
۱	تراکم راه فرعی و اصلی			با شهرستان‌های مهران - دهلران- آبدانان اختلاف معنی‌دار و با شهرستان‌های دره شهر- ایوان و شیروان و چردال با کم و بیش اختلاف در یک سطح قرار گرفته‌اند .
۲	تراکم راه روستایی			با پنج شهرستان اختلاف معنی‌دار است و تنها با شهرستان شیروان و چرداول با کم و بیش اختلاف در یک سطح قرار دارند .
۳	ضریب نفوذ تلفن ثابت	+		
٤	ضریب نفوذ تلفن همراه	+		
٥	نرخ رشد شهرنشینی	+		
٦	تراکم کلاس در مقطع ابتدایی		-	
۷	تراکم کلاس در مقطع راهنمایی		-	
۸	تراکم کلاس در مقطع متوسطه		-	
۹	تراکم جمعیت	+		
۱۰	نسبت‌دانش آموزان فنی و حرفه‌ای و کارودانش به کل دانش‌آموزان دوره متوسطه	+		
۱۱	نسبت تسهیلات پرداختی به بخش صنعت به کل تسهیلات	+		
۱۲	نسبت اعتبارات عمرانی فصل صنایع به کل اعتبارات عمرانی	+		
۱۳	نسبت سپرده‌گذاری بخش صنعت به کل سپرده‌گذاری	+		
١٤	نسبت اشتغال بخش صنعت به کل اشتغال	+		
۱٥	نسبت اشتغال صنعت ساخت به کل بخش صنعت	+		
١٦	نسبت شرکتهای حمل و نقل کالا به کل شرکت‌های حمل و نقل	+		
۱۷	نسبت ساختمانهای سه طبقه و بیشتر به کل ساختمان‌های احداث شده	+		
۱۸	نسبت جمعیت به تعداد شعب بانک	+		
۱۹	میزان آموزشهای فنی و حرفه ای به ازای یک نفر جمعیت فعال	+		

مشخص شد که ۱۸ شاخص از آنها معنی‌دار هستند و این شاخص‌ها تحولات فضایی را در شهرستان ایلام ایجاد کرده‌اند در ادامه برای اینکه ثابت کنیم که آیا این تحولات ناشی از شهرکهای صنعتی و سایر متغیرهای توسعه باعث شده است که شهرستان ایلام با شش شهرستان دیگر استان فاصله پیدا کند که منجر به عدم تعادل بین شهرستان ایلام و سایر نواحی استان شود برای این کار از آزمون f استفاده شد و ۱۹ شاخص را مورد تجزیه و تحلیل قرار دادیم که نتایج بدست آمده عبارت است از:

در ١٤ شاخص ضریب نفوذ تلفن ثابت، ضریب نفوذ تلفن همراه، نرخ رشد شهرنشینی، تراکم جمعیت نسبت دانش‌آموزان فنی و حرفه‌ای و کار و دانش به کل دانش آموزان دوره متوسطه، نسبت تسهیلات پرداختی به بخش صنعت به کل تسهیلات، نسبت اعتبارات عمرانی فصل صنایع به کل اعتبارات عمرانی، نسبت سپرده‌گذاری بخش صنعت به کل سپرده‌گذاری، تعداد ساختمان‌های سه طبقه و بیشتر به کل ساختمان‌های احداث شده، نسبت اشتغال بخش صنعت به کل اشتغال، نسبت اشتغال صنعت، ساخت به کل اشتغال بخش صنعت، نسبت شرکت‌های حمل و نقل کالا به کل شرکت‌های حمل و نقل، نسبت جمعیت به تعداد شعب بانک و میزان آموزش‌های فنی و حرفه‌ای غیررسمی به ازای یک نفر جمعیت فعال فاصله زیادی بین شهرستان ایلام و ٦ شهرستان دیگر استان وجود دارد در واقع یک نوع عدم تعادل ناحیه‌ای به وجود آمده است.

در دو شاخص تراکم راه فرعی و اصلی با شهرستان‌های مهران، دهلران و آبدانان فاصله زیاد داشته است و با شهرستانهای دره‌شهر، ایوان و شیروان و چرداول با کم و بیش اختلاف در یک سطح بوده‌اند و در شاخص تراکم راه روستایی به جز شهرستان شیروان و چرداول با بقیه شهرستان ها، ایوان، مهران، دهلران، دره‌شهر و آبدانان فاصله قابل توجهی دارد و در ۳ شاخص تراکم در کلاس در مقطع ابتدایی، راهنمایی و متوسطه با کم و بیش اختلاف در یک سطح واقع شده‌اند و تفاوت زیادی وجود ندارد. در مجموع می‌توان گفت تحولات فضایی که بعد از احداث شهرک‌های صنعتی و سایر متغیرهای توسعه در شهرستان ایلام ایجاد شده بود، باعث عدم تعادل ناحیه‌ای شده یعنی باعث فاصله شهرستان ایلام با سایر شهرستان‌های استان در سال‌های (۱۳۸۰-۱۳۷۰) شده است.

پی‌نوشت

۱- آزمون t (t-student) برای تعیین برابری یا عدم برابری بین میانگین‌های دو متغیر بکار می‌رود و کاربرد آن آزمون برابری میانگین‌های دو گروه می‌باشد.

۲- آزمون f (fishertest) برای تعیین برابری واریانسهای دو متغیر بکار می‌رود و کاربرد آن آزمون برابری واریانسهای دو گروه می‌باشد.

۳- وزارت صنایع- شرکت شهرک‌های صنعتی ایران، گزارش مختصری در شهرک‌های صنعتی ایران - ۱۳۷۵ ص ۱.

٤- روش آمار پارامتری: وقتی توزیع متغیرهای مورد مطالعه نرمال و مقیاس آنها فاصله‌ای یا نسبی باشد از آمار پارامتری استفاده می‌شود.

۵- روش آمار نا پارامتری: وقتی توزیع متغیرهای مورد مطالعه نامشخص و مقیاس آنها ترتیبی یا اسمی باشد از آمار ناپارامتری استفاده می شود.

6- Pro. F growth pole theory

۷- Boudwiel نظریه اقتصادی قطب رشد را به نظریه جغرافیایی تبدیل کرد.

8- Bred, w. 1960: In dustrial estates

۹- Location Quotient: معیاری است که درجه تمرکز نسبی یک شاخص برای یک نوع فعالیت را در یک ناحیه اندازه گیری و محک می زند.

منابع

۱- بیدستانی، م، بررسی آثار احداث شهر صنعتی البرز در کشاورزی – دانشگاه شهید بهشتی – ۱۳۵۹

۲- تولائی، سیمین، تحلیلی از کارکرد فضایی- مکانی شهرکهای صنعتی ایران (کاوه، البرز، رشت، دانشگاه آزاد اسلامی- ۱۳۷۰)

۳- سازمان برنامه و بودجه، مقدمه برنامه دوم توسعه اقتصادی- اجتماعی، مهرماه ۱۳۷۰

٤- سازمان برنامه، برنامه پنجم عمرانی کشور ٥٦-۱۳۵۲، مرداد ۱۳۵۳

۵- سازمان برنامه و بودجه، دفتر برنامه سنجی و اقتصاد کلان، معاونت برنامه ریزی و ارزشیابی- برآورد مقدماتی اثرات ملی شدن صنایع بر سهم مالکیت عمومی در صنایع غیر نفتی کشور، ۱۳۵۸

٦- سازمان برنامه و بودجه، رتبه بندی شهرستانها برحسب میزان ارزش افزوده کارگاههای بزرگ صنعتی سال ۱۳۷٤

۷- سازمان ملل متحد، اصول برنامه ریزی و طراحی شهرکهای صنعتی، محمد امین شیبانی – انتشارات سازمان ملل متحد، تهران، ۱۳٦۹

۸- سازمان برنامه و بودجه، قانون برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۲-۱۳٦۸)، چاپ اول ۱۳٦۸

۹- سازمان برنامه و بودجه، قانون برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۸-۱۳۷٤)، سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷٤

۱۰- طالبی امیری، صنعت در برنامه عمرانی پنجم، سازمان برنامه و بودجه، اسفند ۱۳٦۰

۱۱- گزارش عملکرد برنامه عمران سوم، سازمان برنامه و بودجه، ۱۳٤٦-۱۳۲۱

۱۲- گزارش عملکرد برنامه هفت ساله دوم، سازمان برنامه و بودجه، ۱۳٤۳

۱۳- لطیفی، مرتضی، استراتژیهای ایجاد شهر جدید با تاکید بر مطالعات جمعیت شناختی، رساله کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، دانشکده هنرهای زیبا، ۱۳۷۲

۱٤- مردوخی، بایزید، سازماندهی بخش صنایع ایران، تهران، سازمان برنامه و بودجه، مدیریت صنایع و معادن، ۱۳۵۹

۱۵- مرکز آمار ایران، آمار کارگاههای بزرگ صنعتی ۱۳٦٤

۱٦- مرکز آمار ایران، سر شماری عمومی نفوس و مسکن، استان ایلام، ۱۳۷۵

۱۷- مرکز آمار ایران، سر شماری عمومی نفوس و مسکن، استان ایلام، ۱۳۸۵

۱۸- مرکز آمار ایران، آمار کشتارگاههای صنعتی کشور، استان ایلام، ۱۳۷۲

۱۹- مرکز آمار ایران، آمار کارگاههای صنعتی کشور، استان ایلام، ۱۳۷۲

۲۰- مرکز آمار ایران، نتایج تفصیلی، سر شماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۸۵ – استان ایلام ۱۳۸۵

۲۱- مرکز مطالعات و تحقیقات شهر سازی، طرح کالبدی ملی، شهرکهای صنعتی، وزارت مسکن و شهرسازی ۱۳۷۲

۲۲- مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، مطالعات صنعت و فضا، بررسی موافقت نامه‌های اصول صنایع، ۱۳۷۲

۲۳- مرکز مطالعات و تحقیقات معماری و شهر سازی، مطالعات صنعت و فضا، (شهرکهای صنعتی)

۲٤- معاونت طرح و برنامه، دفتر مطالعات اقتصادی، قطبهای توسعه در ایران، سازمان برنامه و بودجه ۱۳۷۲

۲۵- معتضدی خسرو، حاج امین الضرب، تاریخ تجارت و سرمایه گذاری صنعتی در ۱۳٤۳، ایران، چاپ اول، ۱۳٦٦

۲٦- معصومی اشکوری، سید حسن، اصول و مبانی برنامه‌ریزی منطقه‌ای، چاپ دوم، صومعه سرا، نشر توکل ۱۳۷٦

۲۷- میسرا، آ. پی.توسعه منطقه‌ای روشهای نو، ترجمه عباسی فجر، سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷٦

۲۸- مؤمنی، مصطفی، مبانی نظری جغرافیای کنونی ایران با تأکید بر جغرافیای شهری، دانشگاه انقلاب، شماره ۱۱۱، بهار ۱۳۷۷، ص ۷٤-۷۳

۲۹- مؤمنی، مصطفی، پایگاه علوم جغرافیا در ایران (پایگاه جغرافیای شهری در ایران) جلد اول ۱۳۷۷

۳۰- وزارت اقتصاد – سازمان صنایع کوچک و نواحی صنعتی ایران – صنایع کوچک

۳۱- توکلی نیا، جمیله؛ تاثیرات اقتصادی – فضایی شهرکهای صنعتی بر منطقه تهران بزرگ ۱۳۷۹.

۳۲- صرافی، مظفر مبانی برنامه‌ریزی توسعه منطقه‌ای ۱۳۷۹.

33- Amin, thrift (1994) Globalization.institutional, and regional development in Euroupe Oxford University Press.

34- Bredo, W. 1960: "In dustrial Estates": Tool for in dustrialization Glencoe, Illinois.

35- Professor Itsutomo (2003) MITSUI Industrial cluster policies and regional development in the age of globalization – Eastern and Western approaches and their differences.